

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

§1: De verbreiding van het christendom in Europa

- Na de val van het West-Romeinse rijk blijft in Spanje en Italië de christelijke kerk bestaan, omdat de volken (Goten en Longobarden) die hen binnenvielen als christen waren.

Onder Colvis worden de Franken gekerstend

- In 481 werd Colvis koning van een Frankische stam, waarna hij andere stammen versloeg of stammen sloten zich vrijwillig bij hem aan, waardoor zijn rijk het grootste was in West-Europa bij zijn dood in 511.
- Zijn succes had hij onder andere te danken het feit dat hij christen was, omdat hij dan steun kreeg van christenen uit het voormalig Romeinse rijk en omdat hij alle inwoners in zijn rijk liet kerstenen.
- Na zijn dood werd zijn verdeeld en werd de macht door zijn opvolgers aan hofmeiers gegeven.

De Saksen met harde hand bekeerd

- Karel de Grote kwam in 768 aan de macht en verenigde weer het Frankische rijk en veroverde veel gebieden.
- Karel dwong de inwoners christen te worden, want als heiden kan je geen gewillige onderdaan worden.

Kloosters worden steunpunten om het christendom te verbreiden

- Na het Romeinse tijdperk kwam het christendom weer op in 7de eeuw, doordat Frankische monniken (Amandus) naar de Nederlanden trokken om de mensen te bekeren. Ze hadden een succesvolle strategie:
  - De monniken stichtten kloosters, van waaruit hun bekeringswerk werd gedaan, en trokken nieuwe monniken aan. Dit proces herhaalde zich, waardoor het aantal kloosters steeg.
  - Regionale machthebbers als eerst te bekeren of hun steun te verwerven, want die konden drang op de bevolking uitoefenen en grond schenken voor nieuwe kloosters.
- de monniken kregen veel steun van Frankische vorsten en machthebbers, omdat zij het christendom als stabiliserende factor zagen.

De Engelse monniken Willibrord en Bonifatius

- Eén van de monniken, die een deel van Nederland bekeerde, kwam uit Engeland: Willibrord, die in 690 overstak naar Nederland om de Friezen te bekeren, maar ondanks de steun van Pippijn II had hij weinig succes, doordat de Friezen in opstand kwamen, waardoor hij naar het zuiden ging.
- In 716 probeerde Bonifatius het opnieuw, maar ook hij had geen succes en nadat hij in 732 tot aartsbisschop van Mainz werd benoemd, ging hij in 754 terug naar Friesland, waar hij in Dokkum werd vermoord door Friezen, die in hem een handlanger van de Franken zagen.

Germaanse gebruiken blijven bestaan

- Van de buitenkant namen de Franken en de Germaanse volken het christendom over, waardoor ze konden profiteren van de geletterdheid van de monniken, maar Germaanse gebruiken, tradities en goden bleven bestaan, maar werden alleen 'verchristelijkt'.

Vanuit het Byzantijnse rijk wordt het (orthodoxe) christendom in Oost-Europa verbreid

- Vanuit het Byzantijnse rijk werd het christendom ook in de 8ste – 10de eeuw verspreid onder de Slavische volken.
- De christelijke (katholieke) Kerk van het westen erkende de paus van Rome als hoogste gezag en hield Latijn als kerktaal, terwijl de christelijke (orthodoxe) Kerk van het oosten de patriarch van Constantinopel als hoogste gezag erkende en de landstaal als kerktaal toestonden. Daarnaast verschilde de rituelen en de heiligenverering.
- In 1054 verbraken de Kerken de banden definitief.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

§2: Karel de Grote

- Karel de Grote kreeg met veel problemen te maken die hij in samenhang probeerde op te lossen: verdeeldheid, armoede, geringe ontwikkeling en dreigingen.

Karels klerken

- De verdeeldheid ontstond doordat er vele talen, stammen, gebruiken en eigengereide edelen waren, die zijn bevelen en wetten niet kon uitvoeren, doordat er bij hem een andere taal was en daarom zijn eigen gang ging.
- Daarom ging Karel de Grote een bondgenootschap met de kerk aan:
  - o hij liet het Latijn tot bestuurstaal en taal van de wetgeving verheffen
  - o een edelman die een gebied bestuurde, kreeg geestelijken die konden schrijven en contact houden met het centrale bestuur.
  - o Steunde de kerstening
  - o Deed een poging om de nog overgebleven kennis van de Griek-Romeinse tijd te redden, door monniken boeken over te laten schrijven.

Karels krijgers

- Om invasies tegen te gaan, zorgde Karel voor een groot leger, door krijgers een gebied te lenen, waarvan de boeren een deel van de oogst moesten geven in ruil voor bescherming en het verrichten van bepaalde diensten.
- Zo schiep Karel een groep edelen, van wie het hele leven in het teken stond van zich voorbereiden op een oorlog

Karel leidt een reizen leven

- Karel trok rond met zijn schrijvers, geleerden, rechters en deel van de edelen, want:
  - o Het was moeilijk de grote groep bestuurders te onderhouden
  - o Voor samenhang was het belangrijk dat men de koning, zijn hof en de macht in levenden lijve had gezien

Karel en de paus

- Karel veroverde grote gebieden en trok, op verzoek van de paus, naar Rome om het te beschermen tegen aanvallen van de Longobarden.
- Op kerstmis 800 werd hij door de paus tot keizer gekroond.
- Het leek alsof er weer een groot rijk zo ontstaan, maar door de opvolgers viel het rijk weer uiteen:
  - o De gewoonte van de Germanen om het rijk te delen onder alle zonen van de vorst
  - o De aanvallen van andere volken (Noormannen, moslims en Hongaren)

§3: De boeren

De Romeinse steden lopen grotendeels leeg

- Veel Romeinse steden liepen leeg, door de val van het Romeinse rijk:
  - Steden waren groot geworden door Romeinse soldaten en bestuurders die er woonden, maar die trokken weg na de val.
  - Romeinen hadden voor goeden wegen gezorgd, die na de val niet meer werden onderhouden en beschermd.
  - Handwerkslieden kregen minder werk, doordat hun producten allen nog in de omgeving werd verkocht.
- Bisschoppen bleven vanuit steden hun bisdommen besturen, waardoor er werk bleef voor herbergiers en ambachtslieden, omdat kerken en kloosters moesten worden onderhouden en er voor bezoekers herbergen nodig waren.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

Het leven van de meeste mensen gekenmerkt door schaarste

- Boeren moesten in hun eigen levensbehoefte voorzien, wat niet lukte als er enkele misoogsten achter elkaar plaatsvonden, waardoor hele steken uitgestorven konden raken.
- Kans op oud worden was klein door armoede, ziekte en ondervoeding.

Het hofstelsel (domeinstelsel) ontstaat

- In de Vroege Middeleeuwen in West-Europa veranderde de samenleving van een agrarisch-urbane naar een agrarische cultuur.
- Sommige machthebbers, bisschoppen en abten verwierven veel grond en dat grootgrondbezit werd georganiseerd en geëxploiteerd door het hofstelsel:
  - De kern van het hof/domein was een versterkte boerderij, kasteel of klooster met bijbehorende landerijen van de groot grondbezitter. Daaromheen woonde de horige boeren die grond in pacht hadden.
  - De mensen zorgde zelf voor wat ze nodig hadden.
- Iedere grootgrondbezitter bezat zelf één domein en liet de andere besturen door rentmeesters.

De meeste boeren leven als horigen op een domein

- Vrije boeren bezatten hun eigen grond en hadden slaven in dienst, soms woonde ze op een domein, soms waren ze helemaal zelfstandig.
- Horigen behoorde bij een stuk grond, je mocht dus niet verhuizen, niet trouwen met iemand van een ander domein en het was erfelijk, daarnaast hadden zij verplichtingen aan de heer van hun domein:
  - Zij moesten een deel van wat hun boerderij opbracht, als pacht afstaan.
  - Zij moesten herendiensten verrichten. (landerijen bewerken)
- Horigen waren soms nakomelingen van vrije boeren, die hun vrijheid voor bescherming hadden geruild of nakomelingen van Romeinse slaven die een stuk grond in pacht hadden gekregen.
- Onder horigen was gelaagdheid door drie verschillen:
  - De hoeveelheid land
  - De hoeveelheid diensten
  - De hoeveelheid pacht
- Degenen die er het beste afkwamen hielden soms zoveel over, dat ze zich vrij konden kopen, terwijl andere soms de hele week wekten.

De slavernij verdwijnt in de Vroege Middeleeuwen

- In de Romeinse tijd werd van veel producten een massaproductie gemaakt voor de verkoop, maar omdat de steden waren verdwenen, liep het inkomen achteruit, waardoor het goedkoper werd slaven een stuk grond in pacht te geven, zodat ze zichzelf konden onderhouden als horige.

§4: De edelen

- Edelen leefden van de arbeid van boeren, waarvoor zij bestuurden, recht spraken en zo nodig oorlog voerden.

Hoge en lage edelen

- Lage edelen: één of enkele domeinen, woonden op kleine kastelen, evenveel eten als horigen, verdiende meer, maar moeten meer uitgeven dan horigen.
- Hoge edelen: woonden in grote burchten, leefde in enige luxe.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

Het begrip leenstelsel

- Hoge edelen gaven van honderden domeinen velen in leen in ruil voor hulp bij vooral oorlogen.
- Leenheer is degene die in leen geeft, leenman (vazallen) is de gene die leent, achterleenman is degene die leent van een leenman, als een leenman te veel domeinen in leen heeft. Hierdoor is hij leenman en leenheer.
- Leenheer en leenman sloten een verdrag, waarin verplichten tegenover elkaar werden vastgelegd:
  - o De leenheer leende de leenman land
  - o De leenheer gaf de leenman bescherming
  - o De leenman beloofde de leenheer trouw te zijn
  - o De leenman kwam de leenheer met gewapende mannen te hulp in tijde van oorlog
  - o De leenman gaf de leenheer advies als die erom vroeg en helpt bij het uitvoeren van besluiten
  - o De leenman sprak recht op zijn leen volgens de richtlijnen van de leenheer
  - o De leenheer kon de leenman zijn leen afnemen als die zich niet houdt aan de afspraken
  - o Als de leenheer of leenman stierf was het verdrag beëindigd.
- Veel leenmannen stelde zich onafhankelijk op tegenover de leenheer, vooral nadat in 9de eeuw het lenen erfelijk werd en de leenheer zijn grond dus niet kon teruggeisen.
- Hoge geestelijken hadden godsdienstige taken, maar waren ook leenman of leenheer en bestuurde ook domeinen.

§5: De geestelijken

- De seculiere geestelijken leefden onder de mensen, terwijl reguliere geestelijken in afzondering in kloosters leefden.

De seculiere geestelijken

- o Dorpspriester: toezicht houden op het leven van inwoners van hun parochie, inwoners voorbereiden op het leven na de dood. Een deel van de week werkte hij als boer.
- o Bisschoppen: toezicht houden op parochies in hun bisdom, dorpspriesters ontslaan en benoemen, beheren van het kerkelijk bezit.
- o Aartsbisschop: een eigen bisdom, waarin zij dezelfde taken als de bisschop, toezicht houden op bisschoppen en bisdommen.
- o Paus: kerk besturen, wetten en bepalingen afkondigen, oppertoezicht over kloosters, concilies kon hij bijeenroepen.

De reguliere geestelijken

- Monniken en nonnen wonen als orden (oudste is die uit 529 van Benedictus), met als hoofd een abt of abdis, in een klooster, omdat zij geloven dat je je het beste kan terugtrekken, zodat je niet bloot staat aan de verleidingen van de wereld.
- Monniken en nonnen leggen een gelofte van armoede, kuisheid en gehoorzaamheid af. (geen eigen bezit, niet trouwen, gehoorzaam aan abt of abdis)
- Na een proeftijd van een jaar kon iedereen toetreden, dan was je voor de rest van leven monnik of non.
- Reguliere geestelijken gingen zich ook bezighouden met:
  - o Verspreiden van het christelijk geloof
  - o Verbeteringen zoeken bij verbouwen van gewassen en fokken van dieren
  - o Land ontginnen (moerassen droogleggen, dijken aanleggen)
  - o Onderdak voor pelgrims en reizigers
  - o Zieken verzorgen
  - o Boord uitdelen aan hongerige
  - o Onderwijs geven
  - o Kronnieken en annalen bijhouden
  - o Boeken uit Grieks-Romeinse tijd bestuderen en overschrijven.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

Geestelijken hebben en geven de meeste informatie

- Tot in de Late Middeleeuwen waren geestelijken de enige die konden lezen en schrijven, waardoor geestelijken mensen via de preekstoel kon beïnvloeden.

Geestelijke leiders op veel gebieden als leidsman aanvaard

- Omdat geestelijken de enige waren die konden lezen en schrijven, waren zij onmisbaar bij het besturen van het land

De paus kan zelfs koningen en keizers in de ban doen

- De kerk had gerechtshoven, waarvoor zelfs koning en keizer kon voorkomen en als je er niks van aantrok werd je in de ban gedaan, waardoor koningen en keizers bang waren voor de paus.

De Kerk bezit grote rijkdommen

- In de 13de eeuw bezat de Kerk grote rijkdommen, door belastingen, die zij konden opleggen, inkomsten uit grondbezit, giften en speciale belastingen.

Geestelijken hebben grote invloed op literatuur, kunst en wetenschap

- Geestelijken konden als enige lezen en schrijven, waardoor ze veel invloed hadden op de literatuur
- Kunstenaars maakte werken in opdracht van de kerk en de kerk was het belangrijkste bouwwerk (architectuur)
- Geestelijken deden als enige aan wetenschap, die dan wel te maken had met de godsdienst.

§6: Opkomst van de islam in de Arabische wereld

Profeet Mohammed sticht de islam

- De profeet Mohammed werd geboren in 570 en kreeg via een engel de opdracht van Allah om zijn bestaan kenbaar te maken, maar tijdens de taak werd hij tegengewerkt door de leiders van Mekka, waardoor hij uitweek naar Medina (622). In 630 keerde hij terug, na veel veldslagen, waar hij na 2 jaar overleed.

Arabieren veroveren grote gebieden

- Nog tijdens het leven van Mohammed werd door de Arabieren grote gebieden veroverd:
  - o Grote delen van het Perzische en Byzantijnse rijk en de kuststrook van Noord-Afrika
  - o Groot deel van het Iberische schiereiland (711 met Tarik)
- Frankische leger versloeg de Arabieren (Poitiers, 732), Constantinopel werd tweemaal tevergeefs belegerd.

Betrekkelijke verdraagzaamheid ten aanzien van andersdenkenden

- De Arabieren hebben bekering tot de islam nooit afgedwongen, toch bekeerde veel mensen zich wel:
  - Niet-moslims werden door de Arabieren als tweederangsburgers gezien
  - Niet-moslims moesten een speciale belasting betalen
  - Je kon eenvoudig moslim worden door alleen de geloofsbelijdenis uit te spreken.
- Ondanks de grote vrijheid voor anders denkende, moesten afvallige moslims worden gedood.

§7: Het Arabische-islamitische wereld- en mensbeeld

- Het islamitische wereld- en mensbeeld vertoont grote overeenkomsten met het joods-christelijke, daarnaast kennen zij ook Abraham, Mozes en Jezus, maar hebben de joden en christenen de boodschap verkeerd doorgegeven.
- Staat en godsdienst zijn erg met elkaar verbonden (onder Mohammed, maar ook zijn opvolgers de kaliefen). De bewoonde wereld bestaat uit de dar al-islam (gebied van de islam) en dar al-harb (gebied van de oorlog)
- Het wereldbeeld van Ptolemaeus, met de aardbol als centrum van het heelal, werd overgenomen. De Kaäba werd het centrum van de wereld.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

De vijf zuilen van de islam beïnvloeden het hele leven

- Elke moslim hoort de 'vijf zuilen' uit te voeren:
  1. Het uitspreken van de geloofsbelijdenis
  2. Het gebed vijfmaal per dag volgens strenge richtlijnen uitvoeren
  3. Het geven van aalmoezen
  4. Het vasten in de maand Ramadan van zonsopgang tot zonsondergang
  5. De hadj naar Mekka ondernemen, als je er toe in staat bent

Godsdienst en wetgeving zijn met elkaar verweven

- De soenna en de Koran zijn de bron voor de sharia, de wetgeving, die niet alleen bestaat uit regels t.o.v. de je relatie met Allah, maar ook met de mensen onderling, familierecht, strafrecht en volkenrecht.

Iedere moslim heeft de plicht de islam te helpen verbreiden

- Eén van de plichten is de djihad, wat betekent dat je je in dienst stelt van de staat om de islam te verbreiden.

Strenge regels voor voedsel en drank

- Moslims hebben strenge regels over wat wel en niet mag worden gegeten en het nuttigen van alcohol is verboden.

Een eigen kijk op de kunst

- In de 8ste tot 12de eeuw had de Arabische kunst een grote bloei, die in veel steden zorgden voor fraaie paleizen en moskeeën.

Grote waardering voor onderwijs en wetenschap

- Arabieren waren thuis in veel takken van de wetenschap en kende bekende wetenschappers als Ibn Sina en Ibn Roesjd. Daarnaast kenden zijn gunstige omstandigheden voor de ontwikkeling van onderwijs en wetenschap:
  - Arabische geleerden stonden open voor kennis en kunde van geleerden uit vroegere tijden en andere landen
  - De islamitische wereld onderhield contacten met Zuidoost-Azië, Afrika en Europa.
  - Arabische geleerden deden meer aan wetenschappelijke experimenten dan de Europese, omdat de Europese werd bepaald door de Kerk, die bijv. alchemie als duivelskunst zag, waardoor alchemie niet ontwikkelde.
  - Geleerden stonden hoog in aanzien
- In het veroverde Spanje werden boeken in het Latijn vertaald, zodat Europese studenten naar Spanje trokken om de kennis over te nemen.

§8: Kruistochten tegen de moslims

Waarom gingen ze?

- In 1095 riep de paus op om mee te doen aan de bevrijding van Palestina, want de Arabieren die Palestina in 7de eeuw hadden veroverd, gaven de pelgrims vrijheid van godsdienstuiting, maar Turkse Seldsjoeken, die in de 11de eeuw het gebied veroverde, deden dat niet.
- Veel mensen deden mee uit enthousiasme voor het christendom en de bevrijding voor de heilige plaatsen, andere voor roem, rijkdom en avontuur, daarnaast werden de zonden van deelnemers vergeven en hoefden misdadigers die meegingen, hun straf niet uit te zitten.

Het verloop van de kruistochten

- De 7 kruistochten (komt van het kruis op de kleding) werden gevoerd tussen 1096-1270: Constantinopel en Jeruzalem (1096), Jeruzalem in samenwerking van Duitsland, Engeland en Frankrijk, nadat Saladin Jeruzalem weer had terugveroverd (1187), Constantinopel, maar kwam een conflict met de Byzantijnen (1204), de andere 4 kruistochten (1217-1270).
- Alle kruistochten hadden geen tot weinig succes.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

§9: Herleving van handel, ambachten en steden vanaf de 11de eeuw

De handel herleeft

- In de 11de en 12de eeuw herleefde de handel weer:
  - De kooplieden gingen samenwerken in gilden
  - De kooplieden en stedelingen kregen soms steun van de landsheer en hoge edelen. (bescherming, onderhouden van bruggen en wegen, afschaffing van de tol, ruilhandel werd weer geld)
- Vooral de Kruistochten profiteerde men, door de op de heenweg voedsel en wapens te leren en dan terugkomst kregen zij luxe artikelen.

De Hanze gaat de handel in Noord-Europa beheersen

- De Hanze was een verbond van kooplieden die elkaar hielden bij onderlinge handel en handel met andere gebieden, maar nadat hun invloed zo groot werd dat ze het stadsbestuur in handen kregen, groeide het uit tot een verbond tussen steden.
- Samen probeerden ze handelsbelemmeringen weg te werken (zelfde munt, maten en gewichten, handelswaar over schepen verdelen), waardoor ze in de 13de en 14de eeuw oppermachtig werden.

Oude steden herleven, nieuwe ontstaan

- De oude steden herleefden en er ontstonden nieuwe, omdat een stad nodig is voor handel, waardoor ook de werkgelegenheid toeneemt.
- Ook de ambachten herleefde, omdat op het platteland ze alles zelf maakten, maar in de stedelingen konden niet alles zelf vervaardigen.
- Door de herleving van de handel, ambachten en steden ontstaat er weer een agrarische-urbane cultuur.

Vooral in de grote steden ontstaan grote bedrijven

- Veel steden bleven klein, waarbinnen ambachtslieden hun producten verkochten aan de inwoners en de boeren en de boeren vervolgens hun levensmiddelen aan de stedelingen.
- In de grote steden groeide het aantal arbeiders sterk, nadat handelaren alles op grote schaal gingen laten maken.
- Soms werken arbeiders gezamenlijk in een bedrijf, omdat handelaren contact hadden met andere grote Europese steden.

§10: Zelfstandigheid van de steden neemt toe

Stedelingen krijgen stadsrechten

- Stadsbewoners verzochten de landsheer om stad los te maken uit het feodale systeem en hen stadsrechten te geven, wat veel hoge edelen toestonden, in ruil voor de erkenning als landsheer en het betalen van belasting.
- De stadsrechten hielden in:
  - Geen verplichtingen meer tegenover de grootgrondbezitter
  - Zelf bestuur en rechtspraak regelen
  - Zelf bepalen wie stadsburger is en wie niet
- De steden gingen erfopvolgingskwesties uitbuiten, door een kandidaat extra te steunen voor meer zelfstandigheid.

Gilden

- Omdat de stadsbestuurders alles zelf wilden regelen, werden ambachtslieden in gilden verdeeld en werden gildebrieven opgesteld, waardoor er geen (onderlinge) concurrentie was, de leden een even groot inkomen hadden en er producten kwamen van goede kwaliteit.

Hoofdstuk 3: De Middeleeuwen

Verschillen tussen stads-en plattelandscultuur

- Stad en platteland konden lange tijd niet zonder elkaar: platteland zorgde voor voedsel en grondstoffen, stad voor nijverheidsproducten, adel en geestelijkheid voor onderwijs, bestuur, rechtspraak en verdediging (wel in ruil voor belasting)
- Toen de stad contacten ging onderhouden met andere landen, kwam het platteland op een tweede plaats, pas in de 17de eeuw keerde het landleven weer terug.

§11: Opstanden en ketterijen worden onderdrukt

Arbeiders komen tevergeefs in opstand

- Omdat de arbeiders niet profiteerde van de welvaart en ze werkeloos werden doordat de welvaart niet meer groeide, kwamen ze in opstand, maar ze wisten de macht niet lang in handen te houden, omdat ze geen bestuurservaring hadden en de Kerk, de vorst en de adel ze op bloederige manier wist te onderdrukken.

Geloof, ketterij en kerkelijke discipline

- Omdat binnen de kerk veel mensen handelden in hun eigen voordeel, werd er door sommige mensen kritiek geleverd, wat door de kerk soms serieus werd genomen, maar vaak als ketterij werd verklaard.
- Veel van zulke geloofsbewegingen eindigde op de brandstapel of werden vermoord, maar het verbond ook met de ontevreden en hongerige stedelingen en boeren, omdat zij leerde dat de verschillen tussen arm en rijk onrechtvaardig waren.

Nieuwe kloosterorden bestrijden ketterijen

- Ketterijen werden bloedig onderdrukt, maar er kwamen steeds weer nieuwe op.
- De Dominicanen en de Franciscanen hebben geholpen bij de bestrijding van ketterijen, door onder andere te preken om mensen van ketterij te weerhouden.
- Geestelijken vielen niet onder de normale rechtbank, maar onder speciale kerkelijke gerechtshoven, waar mee een normaal persoon ook te maken kon krijgen (in de ban stoppen, ketterij beschuldigingen).
- De rechtbanken van inquisitie hadden tot doel om de ketters op te sporen en te berechten, waardoor veel mensen op de brandstapel zijn geëindigd, maar de ketterijen in de 14de en 15de eeuw goed onder de duim zijn gehouden.